ANNALES MUSEI HISTORICO-NATURALIS HUNGARICI
Volume 118 Budapest, 2026 pp. 273–299

HU-ISSN 0521-4726 (print) ISSN 2786-1368 (online)
arrived: 2026. 11. 04. published: 2026. 11. 19.

150 éve született dr. Polgár Sándor – kiegészítések a kiváló magyar botanikus életrajzához és tragikus halálához

Somlyay Lajos

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ – Magyar Természettudományi Múzeum, Növénytár, H-1088 Budapest, Könyves Kálmán krt. 40.
E-mail: somlyay.lajos@nhmus.hu

Összefoglalás – A tanulmány eddig ismeretlen levelezési dokumentumok bemutatásával járul hozzá a 20. századi magyar botanika egyik kiemelkedő alakja, Polgár Sándor jellemének, életének és tragikus halála körülményeinek pontosabb ismeretéhez. E dokumentumok a Magyar Természettudományi Múzeum tudománytörténeti anyagából, jórészt a szaktársával és barátjával, Boros Ádámmal 1919 ősze és 1944 májusa közt váltott levelezésből kerültek elő. További primer dokumentumok azok a levelek, amelyeket Boros Ádám Polgár Sándor rokonaival és ismerőseivel váltott, Polgár 1944. júniusi deportálása után. A kutatás egyik legfontosabb eredménye a tragikus 1944-es év eseményeinek rekonstruálása, helyreigazítva a korábbi forrásokban pontatlanul szereplő adatokat. Fontos tudománytörténeti adalék a mentesítési kérvény leközlése, amelyet több vezető magyar botanikus nyújtott be a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Polgár érdekében. A korábbi családi és szakmai emlékezettel szemben – miszerint az engedélyt megadták, csak „elfektették" – a most bemutatott dokumentumok azt igazolják, hogy a kérvény eleve elkésett volt. A tragédia emberi dimenzióját és a családi vonatkozásokat legrészletesebben Polgár lányának levelei dokumentálják, ideértve saját maga és kislánya kálváriájának bemutatását is. A tanulmány kiegészítő életrajzi adatokkal szolgál a botanikus szakma számára jól (Zólyomi Bálint) és kevésbé ismert (Herkner Zoltán, Walger János) személyekkel kapcsolatban is. Hét ábrával.

Kulcsszavak – Boros Ádám, családtörténet, Herkner Zoltán, magyar botanika, 1944-es deportálás, mentesítési kérvény, primer források, tudománytörténet, Walger János, Zólyomi Bálint

BEVEZETÉS

Az egykori Győri Állami Főreáliskola (ma Révai Miklós Gimnázium) tanára, Győr megye és a Bakony növényvilágának fáradhatatlan kutatója 150 évvel ezelőtt, 1876. december 13-án született Győrben, zsidó szülők gyermekeként. A kiszámíthatatlan sors gazdag és széles körben elismert munkás élettel, szerető családja körében töltött boldog évtizedekkel ajándékozta meg őt. 1941-ben, több

DOI: *https://doi.org/10.53019/AnnlsMusHistNatHung.2026.118.273*

évtizednyi lankadatlan botanizálása eredményeként élete fő műve, „Győr megye flórája" is megjelent (Polgár 1941), amely osztatlan elismerést aratott.

Aztán elkövetkezett 1944 tavasza, az újabbkori magyar történelem egyik morális mélypontja, amikor a megszálló német csapatok irányításával a magyar hatóságok – több ezer győri zsidó sorstársával együtt – gettóba zárták, majd Auschwitz-Birkenau-ba deportálták.[1] A koncentrációs táborban a „rámpára" való kiszállításukat követő „szelekció" a 68 éves embert és feleségét egyenesen a gázkamrába küldte.[2]

Polgár Sándor életéről több részletes, jórészt forrásértékű visszaemlékezés született (Boros 1955, Grábics 1984, Zólyomi 1988), a *Kitaibelia* botanikai szakfolyóirat „Polgár Sándor emlékszám"-a hármat is közölt (Schmidt 2016a, 2016b, Menzl 2016). Tudományos munkásságáról gyakorlatilag mindent tudunk, legföljebb az általa regisztrált, hazánkba a 20. század elején behurcolt növényfajok újabb taxonómiai revíziója hozhat még érdemi újdonságokat (Knapp *et al.* 2019). Mégis, a Magyar Természettudományi Múzeum (MTM) tudománytörténeti anyagai között olyan dokumentumokra bukkantam, amelyek érdemben járulnak hozzá Polgár Sándor jellemének, emberi kapcsolatainak, ő és családja sorsának behatóbb ismeretéhez, legfőképpen a tragikus 1944-es év történéseinek pontosabb rekonstruálásához.

Polgár Sándor élete során számos hazai és külföldi botanikussal, valamint egyházi és világi tanárral érintkezett. Róluk, illetve a hozzájuk kötődő szakmai és emberi vonatkozásokról részletesen olvashatunk az említett győri flóraműű bevezetésében, és a fent említett dolgozatokban is. Botanikus kortársai közül kiemelhető Boros Ádám (1900–1973), akivel élete végéig rendszeres és bensőséges levelezést folytatott. A következőkben bemutatott dokumentumok többsége is e levelezésből, részben Boros másokkal folytatott levelezéséből kerültek elő. A kényszerű válogatás során a Polgár család életéhez kapcsolódó tudománytörténeti relevanciájú levelekre koncentráltam. A botanikai tartalmú levelek bemutatására jelen írásban nincs lehetőség, ilyen vonatkozásokat mélyebben csak a herbáriumával és a Győr megyei flóraművel kapcsolatban, másutt csak szövegkörnyezetben érintek. A bemutatott leveleket (vagy levélrészleteket) szó szerint idézem, csak a legszükségesebb helyesírási változtatásokra szorítkozva, szögletes zárójelben esetenként értelmi kiegészítéssel.[3]

SZEMELVÉNYEK POLGÁR SÁNDOR BOROS ÁDÁMMAL FOLYTATOTT LEVELEZÉSÉBŐL

Jóllehet Boros Ádám terepnaplói szerint már 1918 júliusában is voltak együtt terepen, tehát ismeretségük valamivel régebbi keletű, az MTM tudománytörténeti anyagai között általam talált levelezésük 1919 őszétől az 1944. május elejéig tartó időszakot öleli fel. Az első levelet (amely válaszlevél) Polgár Sándor 1919. november 27-én írta Győrből. Ebben megköszöni Boros Ádám „szaktárs

úr" érdeklődését, és megnyugtatja, hogy a proletárdiktatúra időszaka alatt és utána személyét nem érte inzultus. Érdemes idézni, mert bemutatja Polgár józan gondolkodását és humánus jellemét:

„Kedves Szaktárs Úr!

Köszönöm szíves érdeklődését, és megnyugtathatom, hogy nekem mindeddig az eddigi politikai változásokból semmi bajom nem lett. A proletárdiktatúra alatt ugyan átmentem egy-más izgalmon; fenyegetett a lakásrekvirálás és efféle erőszakosságok, bosszantott a durva hang és a felelőtlen elemek garázdálkodásai, és nehezen tudtam magam visszatartani az akkor veszedelmes ellenforradalmi kritikától. Viszont a mostani állapotoktól sem vagyok valami nagyon elragadtatva. Nekem ugyan semmi bajom nincs politikai szempontból, mert reám a legnagyobb erőlködéssel sem lehet rásütni, hogy híve voltam a kommunizmusnak, de több ártatlan vagy jóhiszeműen megtévedt ember üldözése sok izgalmat okozott. Véleményem szerint a kommunistaelleneseknek nem szabadna a bolsevikiektől példát venni a durvaságra és jogtalanságra, és ez áll azokra is, akik bármely más erkölcsi alapon állnak.

Az igazán erkölcsös emberek azonban nemigen szoktak kérkedni az erkölcsi elveikkel; inkább azok teszik ezt, akik evvel jó üzletet akarnak csinálni, és könnyű szerrel, frázisok hajtogatásával akarnak az életben boldogulni. 'Bauernfängerei' amint a német mondja.

De térjünk át hálásabb témákra, a botanikára. ..."

Boros Ádám már egészen fiatalon igyekezett szoros kapcsolatot kiépíteni a hazai botanikusokkal, szakmai és emberi tekintetben egyaránt. Mint a fenti levél mutatja, mindössze 19 évesen érdeklődött az akkor 43 éves győri tanár-ember sorsa felől a turbulens 1919. évi eseményekkel összefüggésben. Polgár következő leveléből (1919. december 10.) kiderül, hogy herbáriumi cserekapcsolatot létesítettek. A következő év kora tavaszán Boros felvetette egy újabb közös terepi kiszállás ötletét, amely 1920. május 1–2-án valósult meg Győr környékén. Bizonyára ekkor tegeződtek össze, hiszen a későbbi levélváltások során a korábbi „Kedves Szaktárs Úr!"-at felváltotta a „Kedves Barátom!" (néha „Kedves Ádám!") megszólítás.

Kapcsolatuk fokozatosan elmélyült, több mint 20 évig tartó levelezésük a közös munka és a herbáriumi cserék mellett az általános információcsere, illetve a kölcsönös segítségnyújtás különböző módozatait mutatja. Boros, aki már fiatal botanikusként elkötelezte magát a mohák kutatása mellett, a későbbiekben rendszeresen meghatározta a Polgár által gyűjtött mohákat, és saját duplumai átengedésével igyekezett ösztönözni őt e növénycsoport kutatására. Ezt tükrözi az alábbi levél is, amelyet Polgár 1925. szeptember 18-án írt Borosnak. Érdekessége Polgár „legkiválóbb" tanítványának, Zólyomi Bálint (1908–1997) nevének említése:

„Köszönöm a Sphagnum-meghatározás gyors és szíves elintézését. A gyűjtő Zólyomi Bálint VII. osztályos, ugyanaz, aki egyszer Gönyű és Sz[en]tjános közt velünk volt; hosszú idő óta egyik legkiválóbb tanítványom, aki amellett kitűnően rajzol.

Szívesen részt veszek a tervezett kiránduláson, ha elfoglaltságom mellett lehetséges.

Köszönettel veszem, ha fölös moh-duplumokat küldesz; így mindenesetre könnyebben megy a meghatározás."

E levélből az is kikövetkeztethető, hogy évekkel korábban (Boros terepnaplója szerint 1920. május 2-án) az akkor mindössze 12 éves (!) Zólyomit Polgár magával vitte a Borossal közös terepútjukra Gönyű környékére.

Polgár Sándor és Boros Ádám vérbeli terepbotanikusok voltak, rendszeresen gyűjtöttek, a herbáriumot a tudományos munkához nélkülözhetetlennek tartották. Nem csoda, hogy előbb-utóbb utolérte őket minden buzgó növénygyűjtő rémálma, a helyhiány. Polgár 1929. augusztus 6-án írt leveléből idézek, amelyben többet között Boros magánéleti nehézségeire reagál:

„Némi nézeteltérések nálunk is vannak, és pedig a botanikai munkálkodásom miatt. Feleségemnek igazat kell adnom abban, hogy nekem ez a botanikai kedvtelés anyagi áldozatokba kerül, és nekem, mint családos embernek, a családom iránt is kötelességeim vannak; de viszont erről a passziómról nem bírok és nem akarok lemondani. A legnagyobb baj, hogy gyűjteményem már fejem fölé nőtt, és sem a reálisk. szertárban, sem a lakásomban nem tudom már elhelyezni nagy költségek nélkül. Minthogy növényeim zöme győrmegyei, és ebből igen sok duplumom van, a feleslegeseket el szeretném adni. Ha esetleg tudnál rá vevőt, evvel nagyon lekötelezném. Ritkább adventív növényekből 2 centúriát (persze duplumokat) már eladtam O. Weigelnek."[4]

Bensőséges kapcsolatukra másik példa, hogy Polgár segítséget kért Borostól, tanárnő leánya elhelyezésének ügyében (1932. szeptember 10.):

„... Ez alkalommal még szeretnék valamit Tőled kérdezni. Talán tudsz nekem valami fölvilágosítást adni, bár lehet, hogy teljesen ismeretlen előtted az ügy. A Hivatalos Lap ez idei 194. számában megjelent a földmív.[elésügyi] miniszter 49.000/1932. VII-3 sz. rendelete, melyben egy növényvédelmi kutató intézet felállításáról van szó; ennek volna egy növénykórtani, rovartani és növénybiokémiai osztálya, és okt. 1-én nyílnék meg.[5] *Csak azért fordulok Hozzád, mert Te is a földmív.[elésügyi] min.-hez tartozó intézetben szolgálsz. Hátha tudsz valami közelebbit. Arra gondolok ugyanis, hogy okl. tanárnő leányom, aki kémia-természtr.[ajz] szakos, nem kaphatna-e itt állást. Most ő bejár a győri nagy szesz- és konzervgyár kémiai laboratóriumába, és itt analíziseket végez. Tehát van neki némi kémiai gyakorlata. Csak annyit tudtam meg, hogy Ráday min. tanácsos szervezi ezt a dolgot. Tudsz-e valami közelebbit erről, és tudnál-e esetleg módot, hogy lehetne Ráday-hoz protekciót szerezni? Lehet, hogy egészen helytelenül fordulok Hozzád ebben az ügyben, ezért előre is bocsáss meg."*

Boros válasza nem ismert, de a későbbi levelek alapján a protekció valószínűleg nem sikerült. Az 1933. február 24-én Borosnak írt levele szerint Polgár Sándor a kiváló cseh botanikussal, Heinrich Lausszal[6] is herbáriumi cserekapcsolatban állt:

„Mostanában állítok össze Laus számára egy gyűjteményt, akinek, mint tudom, te összeállítottál egyet. Ezt az alkalmat kihasználva számodra is félretettem néhány növényt, melyeket a Serratula-val együtt küldök. … Laustól kaptam egy sereg növényt, de nem éppen azokat, melyeket kértem …"

A Polgár-herbárium helyhiányának kérdése 1934-ben merül fel újra a levelezésükben, amikor is Boros tudomást szerzett arról, hogy a debreceni egyetem „megszerezte" Polgár herbáriumát. Atyai barátjának írt értetlenkedő levelére (1934. március 11.) Polgár így válaszolt (1934. március 13.):

„Növénygyűjteményem jó részétől való megválásra a körülmények rákényszerítettek. Gyűjteményem annyira felszaporodott, hogy lakásomon talán a negyedrésze sem fért el. Az iskolában kellett legnagyobb részét tartanom három terjedelmes szekrényben összezsúfolva. A jövő tanév végén nyugalomba kell vonulnom, és nagy gondot okozott, mi lesz akkor a gyűjteményemmel. Anyagi viszonyaim most olyanok, hogy nem gondolhattam arra, hogy lakásomon helyet találjak számára. Így nem maradt más hátra, mint hogy megváljak legalább egy részétől. A legrosszabb megoldás az lett volna, ha pl. a győri reáliskolának hagytam volna. A középisk. tanárok nagy része semmi hasznát sem vette volna, teljesen értéktelen lommá vált volna, végre a rovarok martalékává lett volna. Így legalább, ha Debrecenbe kerül, mégis megóvják és hasznát veszik. Magamnak is nehézséggel járt a megóvása, és a rovarok bizony már többször megdézsmálták a Cruciferákat és a fészkeseket. Meg fogom tartani főleg a győrmegyei és bakonyi, kisalföldi növényeket, melyekből többnyire duplumaim vannak, és ezeket a debreceni egyetem úgysem használhatja, mert duplumokra nincs helyük. Amiből az említett növények közül duplumaim nincsenek, azokból kisebb próbákat, különösen a kritikus fajokból tanulmányozás végett visszatartok. Elsősorban a kárpáti és külföldi növényeket engedem át Debrecennek, mert ezeknek tanulmányozásához úgysem jutok el. Azokból, amelyeket speciálisan tanulmányozni akarok (pl. a Solanumokból) csak a duplumok egy-egy példányát küldöm el. Így még mindig viszonyaimhoz képest tekintélyes anyagom lesz. Egyébként azt tapasztaltam, akármilyen nagy is egy privát gyűjtemény, tüzetesebb vizsgálatnál mégis rászorul az ember a nagy múzeumi herbáriumokra. A gyűjtésről persze azért nem mondok le, hanem folytatom, különösen, hogy csere útján hozzájussak az engem különlegesen érdeklő fajokhoz.

Most minden szabad időmet lefoglalja a Debrecenbe való növénykiválasztás. Az egész gyűjteményt ugyanis átnézem, a még be nem osztottakat beosztom. A duplumokat kiválasztom, cédulákat írok, közbe-közbe egyes kritikus példányokat újra megvizsgálok; kis próbákat visszatartok stb. Ez meglehetősen lassan megy. Eddig csak az edényes virágtalanokat és a Gramineákat küldtem el; hat fasciculust; kb. 1000 lapot. Most fogalkozom a Cyperaceákkal, Liliaceákkal, Polygonaceákkal stb. …"

Polgár Sándor szinte az egész nyarat a gyűjteménye rendezésével és szortírozásával töltötte. Az 1934. október 22-én Borosnak írt levelében összegezte herbáriumának helyzetét, és a gyermekeit is említette:

„A nyáron csak nagyon keveset rándultam ki. Túl akartam lenni növénygyűjteményem rendezésén és megritkításán, mert az iskolában már nem soká tarthatom, lakásomon pedig csak egy része fér el. Amint tudod, a debreceni egyetemnek adtam, most még csak kevés kritikus genus maradt viassza, mellyel még foglalkozni akarok. A győrmegyei és bakonyi növényekből azonban úgyszólván csak a duplumokat adtam át Debrecennek, úgyhogy még sok anyagom maradt vissza…

Remélem, tavasszal találkozunk. Nálunk most sok hely van; leányom Pesten van és keres (de nem talál) magántanítványokat. Élelme és lakása van, mert sógornőmnek segít egy panzió vezetésében (Gizella pensio Haris-bazár 6.), fiam pedig Pécsett orvostanhallgató; így lakást szívesen és könnyen adhatok….”

Az 1930-as évek gondtalan botanizálása nem tartott soká. 1938-tól kezdve a hazai zsidóság feje felett egyre több vészjósló felhő gyülekezett. A német hadsereg 1938. március 14-én megszállta Ausztriát, így Magyarország közvetlen szomszédja az a Németország lett, amely addigra már állami szintre emelte az antiszemitizmust, hazánkkal pedig szoros gazdasági és politikai kapcsolatban állt. E tényezők – a gazdasági válság okozta szociális feszültségek szinergiájával – a hazai szélsőjobboldal megerősödését eredményezték. A Darányi-kormány 1938. április 8-án nyújtotta be azt a törvényjavaslatot, amely az ún. első zsidótörvényként rögzült a magyar történelmi köztudatban.[7] A súlyosbodó politikai helyzet okozta aggodalom természetesen a Polgár–Boros levelezésben is tetten érhető. Polgár 1938. április 6-án írt levelében így fakadt ki:

„Különben is sokszor zavarnak egyéb dolgok, a szokott családi kötelezettségek, és most még a politikai izgalmak is.”

Boros azonos véleményen volt (1938. április 15.):

„Mondhatom, hogy a politikai izgalmak nekem is sok kellemetlenséget okoznak, bár egyenest a bőrömre nem történik semmi. Liberális világszemléletemet azonban úgy a német események, mint a hazai kormányprogram mélyen sérti. Sajnos mit sem lehet tenni, s örülök, ha a Vértes sziklái közé menekülhetek…”

Mindamellett különösen hat, hogy – egy-egy kósza utalástól eltekintve – a politikai események, a kirekesztő és egyre súlyosabb zsidóellenes intézkedések ellenére a levelezésüket az elkövetkező években is a botanikai témák, egyre inkább mohászati kérdések uralták. Érdemes megjegyezni, hogy a levelezésükből is jól érzékelhetően Polgár igen magas színvonalra küzdötte fel magát a mohák, legalábbis az alföldi fajok ismerete terén. Némelyik levelében kétségbe vonta Boros határozásának helyességét, és bizony előfordult, hogy a mester neki adott igazat, vagy együtt jutottak végeredményre.

Polgár 1941. szeptember 10-én keltezett levelében, egy hónappal a zsidók biológiai diszkriminációjáról rendelkező ún. harmadik zsidótörvény hatályba lépése után, egészen bizarr megjegyzést találunk:

„Utólag jut most eszembe, hogy mint házparancsnok e héten be vagyok rendelve légvédelmi kiképzésre, és d.u. 5–8-ig tanfolyamon kell lennem; amit már egyszer el is halasztottam. Ezért e héten szombat du. nem rándulhatok ki, de vasárnap és azontúl már nincs semmi akadály.”

Tény, hogy 1941-ben a mai „polgári védelem" fogalomkörébe tartozó légvédelem azidőtájt polgári kötelezettség volt, azt nem a zsidótörvények szabályozták. Az akkori „házparancsnok"-ok lényegében polgári védelmi vezetőként működtek, fő feladatuk a lakóházi önvédelem megszervezése volt az esetleges légitámadások ellen.

Polgár házparancsnoki feladata a közösen tervezett útjuk időzítése kapcsán merült fel. Ez az út 1941. szeptember 14-én (a Polgár által javasolt vasárnapi napon) realizálódott is. (Habár ugyanazon év késő őszén még újabb utat terveztek, az elmaradt, és ma már tudjuk, a szeptember 14-i volt az utolsó közös terepkiszállásuk.)

Hamarosan a győri flóramű is megjelent, amint arról Boros Polgárnak írt levele (1941. október 1.) tanúskodik:

„Hálásan köszönöm szíves soraidat, és pompás flórádnak megküldését. Szombaton du. Szegedre utaztam, és a munkádat magammal vittem, a vonaton oda és vissza bő időm volt végigtanulmányozni. Rendkívül élveztem.

Mondhatom, tárgyi észrevételem úgyszólván nincs, csaknem mindennel egyetértek. Egyedül ilyen apróságokról lehet szó, mint az, hogy az Arrabonicum név nem Soótól származik, Soó átvette Rapaicstól, ami munkájából ki is tűnik, igaz, hogy csak olyan rejtetten van megemlítve, hogy alig venni észre. Egyedül azon csodálkozom, hogy a győrmegyei homokpusztákat csak a Nyírséggel hasonlítod össze, más dunántúliakkal, főleg a még közelebb eső somogyiakkal (Thymus serpyllum!) egyáltalában nem. Utóbbiak ismertetése során pedig én a győriekkel való kapcsolatot fejtegetem.

Kellemetlen tollhibát találtam a 216. lapon: Carex elata (Hudsonii) helyett C. elongata-t írtál.

Sajtóhibák: Catharinaea a helyes Catharinea helyett. Picris hieracioides a jó, hieracoides helyett. Lényegtelenek. ..."

Az előre nem látható szörnyű történések kegyetlen fintoraként említem Boros 1941. november 17-én keltezett levelét, amelyben jelezte, hogy Polgár addigi szakmunkáit egybe kívánja köttetni. Polgárt ez érzékenyen érintette (1941. november 19.):

„Megtiszteltetésnek veszem, de csodálkozom, hogy írásaimat már bekötteted. Remélem, ha a sors még megajándékoz néhány évvel és egészséggel, tovább működhetem mint botanikus, és növelhetem cikkeim számát."

Boros szabadkozni kényszerült (1941. november 27.):

„Nem Polgár S. összes munkáiból köttetek egy kötetet, hanem csak a Győrmegyére vonatkozókból. Bár valószínű, hogy ehhez még pótlékod lesz, a nagy flórával mégis lezárul egy fontos korszak, ennek összes eredménye egy kötetben található, kivéve a 2 nagyobb méretű értesítőbeli munkát, mely e kötetbe nem fér."

1942 húsvétját Polgár Sándor Szegeden töltötte. Majd 1942. június 16-án keltezett levelében jelezte, hogy hosszabb tartózkodásra ismét Szegedre készül:

„Lehet, hogy már elkéstem, de ha még módod van reá, légy szíves értesíteni Walger urat,[8] *akit egyébként igen szívesen látok, hogy a jövő hét elején, vagy*

már e hét végén hosszabb tartózkodásra Szegedre utazom, feleségem és leányom látogatására, kinek e napokban kisleánya született. Sajnálnám ezért, ha Walger úr hiába fáradna Győrbe."

Mintegy fél évet töltött Szegeden családja körében, amint ez az 1943. január 24-én kelt leveléből kitűnik:

„Talán tudomásod van arról, hogy családi okokból június vége óta Szegeden tartózkodtam, és onnan csak a napokban térvén haza, csak most vettem kezemhez értékes és érdekes különlenyomataidat ..."

Az 1943-as év már rendkívül nyomasztó politikai légkörben telt, a jelek szerint fél évig nem is váltottak levelet. Majd Polgár 1943. júliusában újra írt Borosnak:

„... Egyébként ez csak alkalmul szolgál, hogy életjelt adjak magamról, és Téged is hasonlóra bírjalak rá, mert bizony már régen nem hallottunk egymásról. Bizonyos lehangoló körülmények folytán keveset foglalkoztam újabban a botanikával, és a kirándulások teljesen elmaradtak. Most azonban újra megpróbálok valamivel foglalkozni ..."

1943. augusztusában Polgár Sándor újra Szegeden (Dugonics u. 3-5. I. em. 10.) tartózkodott. Augusztus 26-án keltezett levele szerint:

„F. hó 12-e óta Szegeden tartózkodom leányomnál, és ide küldték utánam 23-i lev[elező]-lapodat. ... Itt ugyanis hosszabb ideig maradok. ..."

1943. november 25-én Polgár már Győrből írt Borosnak. Leveléből kiderül, hogy Szegeden mintegy másfél hónapig, szeptember végéig maradt. Levele utolsó sorait idézem:

„Én testileg jól vagyok, de botanikával bizony most nagyon keveset foglalkozom. De fel szeretném magam rázni ebből a letargiából."

Elérkezett a végzetes 1944-es esztendő. Az év legelején természetesen még nem lehetett tudni, hogy a németek hamarosan megszállják Magyarországot, és hogy annak milyen következményei lesznek a magyar zsidóságra nézve. 1944. január 28-án Borosnak írt levele arról árulkodik, hogy Polgár életkedve valamelyest visszatért:

„...Sajnos keveset tudok foglalkozni most a növénytannal, mert meggondolatlanul néhány magántanítványt vállaltam, meg egyéb okok is akadályoznak. A Myosotis-szal azonban nagyjában készen vagyok, csak még a pesti herbáriumokat kellene újra átnéznem. ..."

1944. február 12-én kelt levelében Boros két magyar botanikus győri látogatását ígérte Polgárnak:

„... A napokban Győrbe utazik tőlünk Dr. Szatala Ödön [9] *hivatalos ügyben, meg fog látogatni, s szíves lesz a Flora-t hozzád csempészni. Győrött katona Timár Lajos*[10] *fiatal botanikus, meg fog látogatni, szíves jóindulatodba ajánljuk. ..."*

Polgár 1944. február 22-én Boroshoz intézett leveléből tudjuk, hogy Szatala látogatására valóban sor került. (Timár látogatására addig biztosan nem, és minden bizonnyal később sem.) Így valószínűleg Szatala volt az utolsó magyar botanikus, aki még élve látta Polgár Sándort:

„Helyesbítenem kell a tegnapelőtt írt lapomat, ill. levelemet. Tegnap estefelé ti. meglátogatott Szatala, és igen kellemesen elbeszélgettünk. Átadta nekem a Flora említett füzetét. Pár nap alatt valószínűleg vissza is adhatom neki, mert e hét végéig – úgy látszik – még itt marad.

Örömmel értesültem tőle előlépésedről. Igaz örömmel és őszintén gratulálok hozzá. …"

Magyarország német megszállása (1944. március 19.) megpecsételte a magyar zsidóság sorsát. A nácikkal kollaboráns Sztójay-kormány rögvest nagyon súlyos zsidóellenes rendeleteket adott ki, sok más mellett a megalázó sárga csillag viselésének kötelezővé tételét (március 29.). Boros 1944. április 1-én kelt rövid levelében – „meleg baráti együttérzéssel" elköszönve – megpróbált lelket önteni barátjába:

„Részvéttel gondolok rátok a súlyos megpróbáltatások idejében. Szeretném hinni, hogy a dolgok a tetőpontjukat érték el, és a kormány gondoskodni fog arról is, hogy azokat, akik értékes szolgálatokat tettek a magyarságnak, szélesebb keretekben helyezzék kivételes elbánás alá. …"

A válasz azonban késett. 1944. április 13-án az amerikai erők részéről pusztító bombatámadás érte Győrt.[11] Ezután (április 29-én) Boros újra írt:

„Aggaszt, hogy olyan régen nem írsz. Adataim szerint a környéketeken nem hullott bomba, sem egyéb baj nem történt a bombázással kapcsolatban. Mégis aggódok, hogy baj van. … Aggódok miattatok, mert ha bomba nem, más baj bizonyára van."

Néhány nap múlva megérkezett Polgár Sándor válaszlevele, tudtommal az utolsó, amelyet magyar botanikusnak írt (1944. május 2-án) (1–5. ábra). Forrásértéke miatt a teljes szövegét közlöm:

„Kedves Barátom!

Kedves soraid igen jólestek, mert Te voltál az első […] barátaim közül, ki részvéttel gondolsz rám. Megnyugtathatlak, hogy a bombatámadás folytán a városnak azt a részét, hol lakom, semmi károsodás nem érte, amint magad is helyesen sejtetted. Vannak persze részek, hol igen nagy bajok történtek, sőt helyenként teljes megsemmisülés. Tehát egyelőre megvagyok feleségemmel együtt régi lakásomban, mely tavaly óta három szobás, és az ebédlőben, mint albérlő, régi barátom, Herkner Zoltán[12] *MÁV műszaki tanácsos Szombathelyről, mint behívott tart. főhadnagy lakik. Egyelőre tehát, bár a vasút közelsége miatt aggasztó a helyzet, nincs semmi bajunk lakás tekintetében. De gondolhatod, mennyire izgatnak a sűrűn megjelenő zs.[idó]-rendeletek; mind megannyi egy-egy pofoncsapás. Itt a súlyos bombatámadások és uszítások miatt még külön kiéleződött a helyzet. Holmi dajkamesék alapján a hiszékeny tömeg között egyesek elterjesztik, hogy a bombatámadásoknak is zsidók a közvetítői (mindenféle kalandos meséket találnak ki). Ezért holmi sárga jelvényes halandó az utcán kisebb-nagyobb inzultusoknak lehet kitéve. E miatt csak annyira járok ki, amennyire muszáj.*

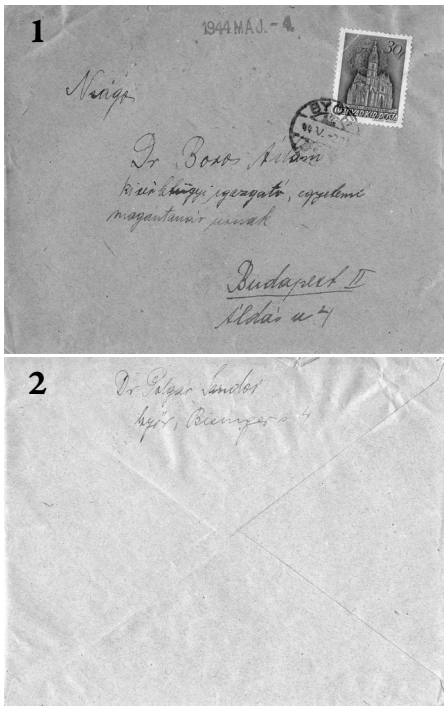
Nem megyek ki egyelőre a temetőbe se, az ottani kertben levő Oenothera és egyéb kultúráim megszemlélésére. Talán majd később? Nagyon bánt és elkeserít, hogy öcsém, kinek más hibája nem volt, mint hogy tekintélyes és elismerten eszes ügyvéd – városi tb. ügyész – sokadmagával (mind ártatlan emberek) a németek foglya. És nem tudjuk, még mi minden jön ezután; mert hisz minden német recept szerint történik, ahol a végcél hozzám hasonló „ártalmas métely" kiirtása.

Nem csoda, hogy ily körülmények közt nincs kedvem és türelmem a tudományos munkához; pedig az alföldi „Myosotis caespitosa" körül mindent elvégeztem, amit itt vidéken lehet, és még hátra volna Pesten a múzeumi herbárium és irodalom kiegészítő átnézése. De Pestre utazni magamhoz hasonlóknak szinte lehetetlen.

Nagy örömmel olvastam pályamunkádról szóló szép, igen kedvező bírálatot a Term.[észettudományi] Társulat jelentésében. Gratulálok hozzá.

Még arra kérlek, hogy levelemet olvasás után semmisítsd meg, mert véletlenül avatatlan kézbe eshetik. Bár csak tényeket írtam meg, de mai nap az ember sohasem lehet eléggé elővigyázatos.

Régi barátsággal és szeretettel köszönt P. Sándor"

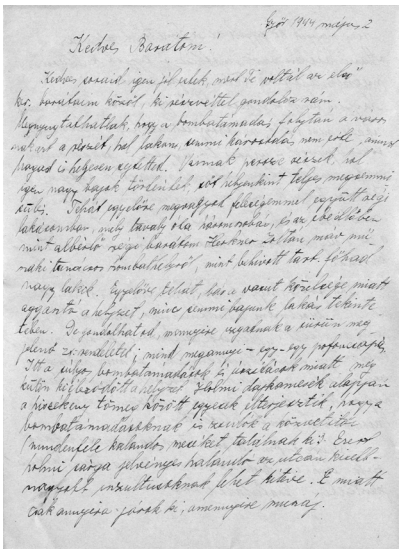

1–2. ábra. Polgár Sándor utolsó, Boros Ádámnak írt levelét tartalmazó boríték (1944. május 2.). 1 = a boríték címoldala; 2 = a boríték hátoldala (MTM Tudománytörténeti Gyűjtemény, Boros Ádám fond).

Boros 1944. május 5-én válaszolt. Levelében ismét kifejezte azon reményét, hogy „a tömegekre vonatkoztatott rendelkezéseknek egyes egyénekre nézve igazságtalanul kiütő hatása idővel enyhülni fog". Erre azonban válasz már soha többé nem érkezett ...

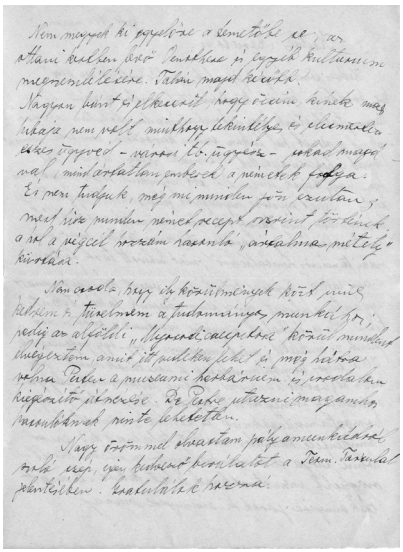
Polgár Sándor május 2-án írt levele nemcsak a korabeli győri közhangulatról állít ki döbbenetes látleletet, hanem azt is bizonyítja, hogy Polgárékat nem április végén zárták gettóba, amint az a Yad Vashem archívumában őrzött jegyzőkönyvben szerepel. A győri zsidók gettóba (Győrsziget) terelésére 1944. május 28–31. között került sor, ahonnan június 7–10. között vitték át őket a Budai úti barakkokban kialakított gyűjtőtáborba. Innen két csoportban szállították őket Auschwitz-Birkenauba; a deportáló vonatok június 11-én és 14-én indultak. Egy visszaemlékezés szerint az elsőben a viszonylag fiatalabb embereket hurcolták a haláltáborba.[13] Ennek alapján nincs okunk kétségbe vonni Polgár Sándor lányának későbbi információját (lásd lejjebb), amely sze-

rint édesapját és édesanyját a második turnusban deportálták. A Yad Vashem archívumában őrzött jegyzőkönyv adatai közül a deportálás napja (amely az első turnusét rögzíti) ezért valószínűleg téves, a Polgár házaspár elgázosításának napja – figyelembe véve a második deportáló vonat június 14-i indítását – sajnos hihető.

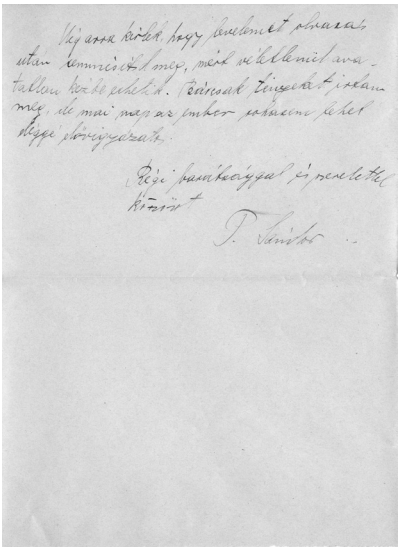
3

4

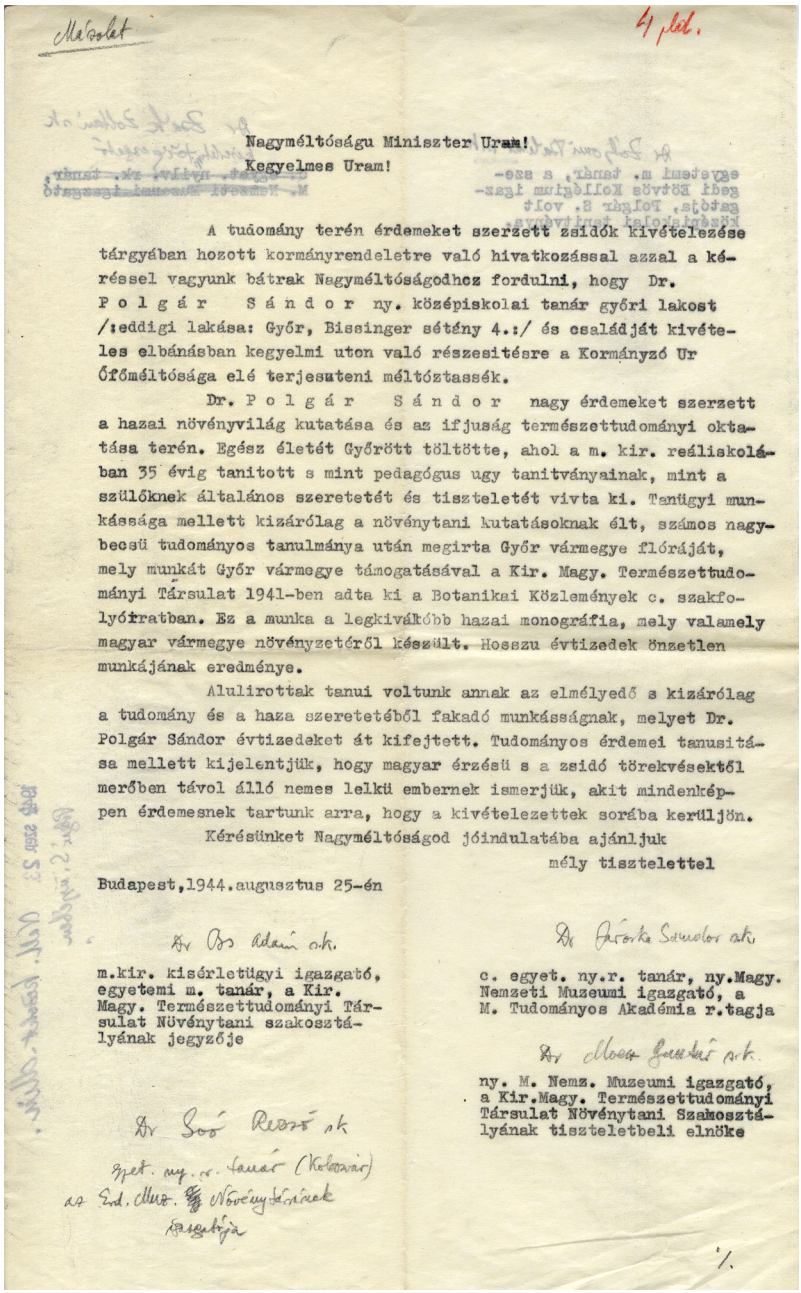

5

3–5. ábra. Polgár Sándor utolsó, Boros Ádámnak írt levele (1944. május 2.). 3–5 = a levél Polgár kézírásával (MTM Tudománytörténeti Gyűjtemény, Boros Ádám fond).

6

Másolat 4 pld.

Nagyméltóságu Miniszter Uram!
Kegyelmes Uram!

A tudomány terén érdemeket szerzett zsidók kivételezése tárgyában hozott kormányrendeletre való hivatkozással azzal a kéréssel vagyunk bátrak Nagyméltóságodhoz fordulni, hogy Dr. P o l g á r S á n d o r ny. középiskolai tanár győri lakost /:eddigi lakása: Győr, Bissinger sétény 4.:/ és családját kivételes elbánásban kegyelmi uton való részesitésre a Kormányzó Ur Őfőméltósága elé terjesuteni méltóztassék.

Dr. P o l g á r S á n d o r nagy érdemeket szerzett a hazai növényvilág kutatása és az ifjuság természettudományi oktatása terén. Egész életét Győrött töltötte, ahol a m. kir. reáliskolában 35 évig tanitott s mint pedagógus ugy tanitványainak, mint a szülőknek általános szeretetét és tiszteletét vivta ki. Tanügyi munkássága mellett kizárólag a növénytani kutatásoknak élt, számos nagybecsü tudományos tanulmánya után megirta Győr vármegye flóráját, mely munkát Győr vármegye támogatásával a Kir. Magy. Természettudományi Társulat 1941-ben adta ki a Botanikai Közlemények c. szakfolyóiratban. Ez a munka a legkiválóbb hazai monográfia, mely valamely magyar vármegye növényzetéről készült. Hosszu évtizedek önzetlen munkájának eredménye.

Alulirottak tanui voltunk annak az elmélyedő s kizárólag a tudomány és a haza szeretetéből fakadó munkásságnak, melyet Dr. Polgár Sándor évtizedeket át kifejtett. Tudományos érdemei tanusitása mellett kijelentjük, hogy magyar érzésü s a zsidó törekvésektől merőben távol álló nemes lelkü embernek ismerjük, akit mindenképpen érdemesnek tartunk arra, hogy a kivételezettek sorába kerüljön.

Kérésünket Nagyméltóságod jóindulatába ajánljuk

mély tisztelettel

Budapest, 1944. augusztus 25-én

Dr Boz Adám sk.
m.kir. kisérletügyi igazgató, egyetemi m. tanár, a Kir. Magy. Természettudományi Társulat Növénytani szakosztályának jegyzője

Dr Jávorka Sándor sk.
c. egyet. ny.r. tanár, ny.Magy. Nemzeti Muzeumi igazgató, a M. Tudományos Akadémia r.tagja

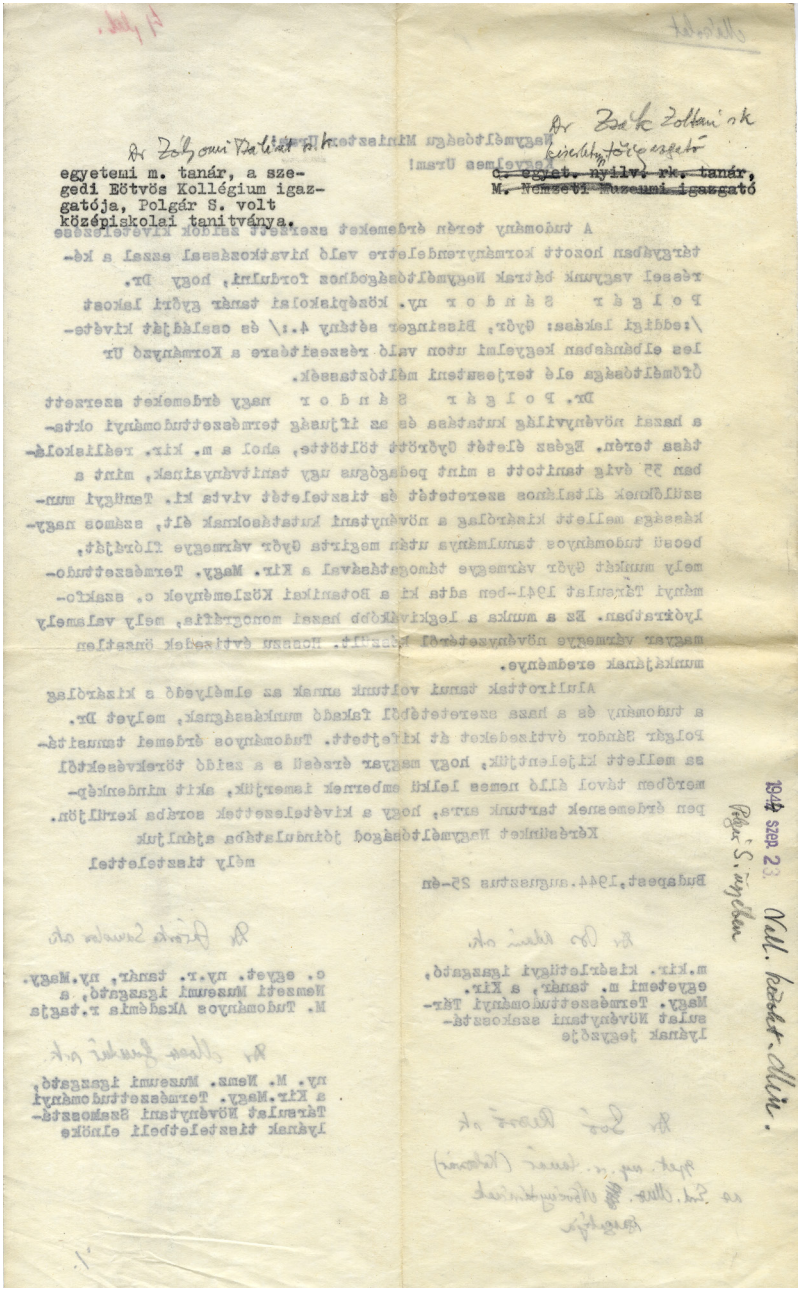
Dr Soó Rezső sk
egyet. ny. r. tanár (Kolozsvár) az Erd. Muz. Növénytárának igazgatója

Dr Moesz Gusztáv sk.
ny. M. Nemz. Muzeumi igazgató, a Kir.Magy. Természettudományi Társulat Növénytani Szakosztályának tiszteletbeli elnöke

1/.

6–7. ábra. A magyar botanikusok kérvényének tervezete Polgár Sándor mentesítése érdekében (1944. augusztus 25.). 6 = a dokumentum első oldala; 7 = a dokumentum második oldala, lásd a szemközti oldalon (MTM Tudománytörténeti Gyűjtemény, Boros Ádám fond).

7

A MAGYAR BOTANIKUSOK ERŐFESZÍTÉSE POLGÁR SÁNDOR MEGMENTÉSÉRE

Boros (1955) szerint hat magyar botanikus „még a nyilaskeresztesek uralma előtt, 1944-ben, együttesen nyújtottak be kérvényt a közoktatásügyi miniszterhez, hogy Polgár Sándor részére kivételes elbánást eszközöljenek ki – sajnos minden eredmény nélkül." Visszaemlékezéséből viszont nem derül ki, hogy a kérvény benyújtására leghamarabb 1944 augusztusának legvégén kerülhetett csak sor. A Boros-hagyatékból előkerült ui. a kérvény előzetes tervezete (6–7. ábrák), amelyen 1944. augusztus 25-i dátum szerepel. Ez kétségtelenül „a nyilaskeresztesek uralma előtti" időpont, hiszen Szálasiék 1944. október 16-án vették át a hatalmat Magyarországon. Ugyanakkor Polgár Sándor és hitvese augusztus végén már jó két hónapja nem volt az élők sorában, amelyet persze akkor, 1944 augusztusában (sőt, utána még sokáig) nem lehetett tudni. Ide kívánkozik egy levélrészlet, amelyet Boros egy másik dunántúli botanikusnak, Horvát Adolf Olivérnek (1907–2006) írt 1945. május 18-án:

„Polgár S. sehogyse kerül elő, bizonyára a legszörnyűbb halálnem jutott neki osztályrészül. De még mindig nem adtam fel a reményt."

A kérvény „elkésettségét" igazolják Boros Ádám későbbi, a megmaradt családtagokkal, ill. ismerőssel 1945 májusában váltott levelei is (lásd lejjebb), amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a kérvény benyújtása idején Polgárék már deportálva voltak. Mindezek más megvilágításba helyezik azt a szcenáriót, amelyet a kérvény kellő idejű benyújtását, vagy hivatali „elfektetését" feltételező megemlékezések (Schmidt 2016, Menzl 2016) sugallnak. Ha a magyar hatóságok netalán megadták Polgár Sándor számára a mentességet – amire jelenleg semmilyen bizonyíték nincs – az már 1944 nyarának végén *de facto* vesztett ügy volt.

BOROS ÁDÁM NYOMOZÁSA ELTŰNT BARÁTJA UTÁN

Még a kérvény benyújtása előtt Boros levelet írt (1944. augusztus 3.) Herkner Zoltánnak, aki – amint azt Polgár május 2-i leveléből ismert – Polgárék lakásában lakott albérlőként. Boros aggódva tudakozódott „Sándor barátunk" sorsát illetően. Herkner 1944. augusztus 10-én válaszolt:

„Mélyen tisztelt Professzor Úr!

Szíves elnézését kérem, hogy soraira csak most válaszolok, de én időközben – július hó 15-én – ismét leszereltem, és honállomásomra, Szombathelyre tértem haza, ahova aztán kedves érdeklődő levelét utánam küldték. A levelet csak a tegnapi nap kaptam kézhez, és csak most tudok arra válaszolni.

Én már a jelen világháború óta már másodízben vettem igénybe Sándor barátom és kedves neje szívességét, amennyiben mind a két alkalommal náluk kaptam lakást. Március 2-től június 1-ig voltam albérlőjük, amikor a háznak

a vasúthoz való közelsége és az elkülönítési rendelkezések miatt lakást voltam kénytelen változtatni. Az elkülönítési rendelkezések értelmében először úgy volt, hogy Sándoréknak a lakásukat nem kell elhagyniuk, hanem lakásukat hasonló sorsúakkal meg kell osztani. Alig két nap múlva azonban a lakást még el is kellett hagyniuk, és a többi, a házban lakókkal együtt Győr város úgynevezett győrszigeti részére kellett menniük, ahol természetesen szintén nem lettek volna egyedül, hanem több család együtt lakott volna. Ez alkalommal lakásukból természetesen csak a legszükségesebb dolgokat vitték magukkal. Sándor az egész szép herbáriumát és a szakkönyvtárát, és mikroszkópjait, de a többi szépirodalmi könyveit is Győr városának adományozta. Ott maradt tehát a lakásban csaknem 50 év fáradságos munkája. Félő, ha az nem megfelelő kezekbe kerül, tönkremegy. Győrszigetben sem maradhattak azonban soká, mert egy újabb belügyminiszteri rendelet értelmében az összes győri és sok vidéki elkülönítettet is az úgynevezett budai – az első világháború alatt kórházi célokat szolgáló – barakkokba telepítették, ahonnan azután valamennyiüket rövid idő múlva waggonokban ismeretlen helyre vitték, illetve szállították. Hogy azután a továbbiaban mi történt velük, azt nem tudom. Ezek a barakkok – azt hiszem a Professzor úr emlékezni fog rá – a budai út bal oldalán, a Duna parti részen voltak, illetve vannak, a szeszgyár mellett.

Ha hivatalos utam Pestre visz, úgy bátor leszek a mélyen tisztelt Professzor urat lakásán felkeresni. Végtelenül sajnálom, hogy közelebbit róluk írni nem tudok.

Szívélyes üdvözlettel zárva soraimat maradtam mély tisztelő híve

Herkner Zoltán műszaki tanácsos"

Hónapokkal később, 1945. május 5-én a *Népszava*, 1945. május 18-án pedig a *Kossuth Népe* napilapokban Boros Ádám felhívást tett közzé, „Dr. Polgár Sándor győri tanárt, tudós botanikust" és családtagjait keresve. Mindkét hirdetés eredményes volt. Az elsőre először Polgár Sándor sógornője, özv. Balassa Ernőné jelentkezett Budapestről (1945. május 9):

„Olvastam az újságban közzétett hirdetését. Én Dr. Polgár Sándor feleségének a nővére vagyok, június óta nem hallottam róluk. Bözsi lányuk, Menzl Györgyné, Szegeden két hét előtt jött haza 3 éves kislányával együtt Neunkirchenből.

Címem: V. Szt. István krt. 8. II. 8. Jövő héten IV. Haris bazár 6. sz. Gizella pensióban vagyok. Nagyon kérem, ha valamit tud róluk, értesítsen."

Válaszában (1945. május 14.) Boros elkérte „Menzlné úrhölgy" címét, és röviden utalt a Polgár Sándor érdekében tett kérvényük eredménytelenségére, hangsúlyozva, hogy „akkor különben Sándor bátyám már külföldre volt hurcolva".

Polgár Sándor lánya is hamarosan jelentkezett (1945. május 15.):

„Kedves Igazgató Úr!

A Népszava V. 5-i számában olvastam hirdetését, amelyben édesapámat keresi. Pesti nagynéném – az egyetlen, aki családunkból megvan – küldte el nekem. Őszintén meghatott régi barátságának ez a megnyilatkozása. Én magam kislányommal ápr. 22-én jöttem meg Neunkirchenből (közel a Semmeringhez), ahol 10 hónapig dolgoztunk, mint deportáltak. Szerencsére az uram, aki munkaszolgálatos volt, már itthon várt minket. Sajnos úgy hallottam, hogy a győrieket múlt év jún.-ban

Auschwitzbe vitték, és nem tudok senkit, aki visszajött volna. Nagyon kérem, hogy ha hall valamit, írja meg nekem. Szándékom van Győrbe utazni, mihelyt kissé javul a közlekedés. Szeretném azt is tudni, hogy Zólyomival mi van, mert egy mikroszkópot adtam át neki, elvitelünk előtt. Apám tavaly év elején vásároltatta itt velem öcsém részére, kiről évek óta semmi hír, eltűnt Oroszországban. Boldogok vagyunk, hogy újra itthon lehetünk, és egyetlen vágyam, hogy a családot együtt láthassam.

Remélem, Ön szerencsésen vészelte át ezt a szörnyű világégést, és jó egészségben van. Szívesen üdvözli Menzl Györgyné Polgár Erzsébet"

Boros 1945. május 19-én válaszolt:

„Kedves Ngs. Asszonyom!

Örömmel vettem 15-én kelt szíves sorait. Pár nappal előbb pesti nagynénjétől is kaptam levelet, aki szíves volt közölni, hogy meg tetszett érkezni Szegedébe, 3 éves kislányával együtt. Gondolom, sok borzalmon mehettek keresztül. Sajnos a Győriek sorsáról nekem is csak a legrosszabb híreim vannak, alig került még valaki haza közülük. Atyjáról csak elhurcolásáig vannak híreim Herkner Z.-tól, azóta semmi. Szeretném azt is tudni, hogy gyűjteménye, könyvei, egyéb tudományos becsű tárgyai hová kerültek. Ezeket felajánlotta a városnak, de vajon gondját viselték-e? A kérdésre alkalmasint fény derül. Zólyomi B. Szegedről B[uda] pestre, majd Kapuvárra került, még tavaly, azóta nem tudunk róla. Szegeden is, B[uda]pesten is minden holmija elpusztulhatott, de biztosat nem tudunk.[14] *Nem szabad a reményt feladnunk, hogy atyját, nagyrabecsült atyai barátomat még viszontláthatjuk. Mi elég szerencsésen úsztuk meg az ostromot, bár csodával határos, hogy élünk. Házunk sok találatot kapott, mégis épségben megmaradt a család minden tagja, sőt, tudományos kincseim is. Anyagi káraink nagyok, de ez elviselhetőbb. Sajnos atyját kereső hirdetésemre még magukon kívül mástól semmit sem kaptam. Még a nyilasok alatt beadtunk kivételezés iránt atyja érdekében kérvényt, sajnos eredménytelenül."*

A második hirdetésre Lóránd László, orvostanhallgató jelentkezett Budapestről (1945. május 22.).[15] Mint a család személyes jó barátja mutatkozott be, és lényegében megismételte mindazt, amit Polgár Sándor sógornője is írt. Boros jelezte Lórándnak (1945. május 25.), hogy Polgár sógornőjétől és lányától is kapott levelet, a kérvény ügyéről pedig így fogalmazott:

„Polgár Sándor botanikus kollégám, akit mindig nagyra becsültem, végtelenül fáj, hogy semmit sem tudtam sikerrel az érdekében tenni. A nyáron beadtunk az akkori kormányhoz az érdekében mentesítés ügyében kérvényt, amit rajtam kívül tekintélyes botanikusok is aláírtak, ennek azonban sikere nem volt, mert rövidesen a nyilas rémuralom állott be, s Polgárék akkor már különben is deportálva voltak."

1945. június 27-én Polgár lánya, Menzl Györgyné újra írt Borosnak:

„Kedves Tanár Úr!

A múlt héten Győrött jártam, és visszafelé útban fel akartam keresni, de sajnos a vonat annyit késett, hogy nem volt rá időm. Tapasztalataim sajnos nagyon szomorúak. Senkit nem találtam meg családomból. Szüleimet tavaly

jún. 15-én indították el Auschwitz felé, onnan még öreg ember nem jött vissza. Szörnyű dolgokat hallottam úton-útfélen. Jártam a holmijuk után is, sajnos itt is zsákutcába kerültem. Úgy emlékszem, apám gyűjteményét, könyvtárát és az egész dolgozószobáját a győri múzeumnak ajándékozta. Viszon az akkori igazgató nyilas volt, és egy vagon holmival elszelelt Németországba. A múzeumban csak azt a régebbi gyűjteményt találtam meg, melyet évek előtt ajándékozott oda. Az is ki volt szórva, és az altiszt minden szakértelem nélkül rakta vissza. Könyvek még vannak egy üzlethelyiségben bezárva, de oda még nem lehetett bemenni, de mint hallottam, az 1930 óta megjelent szakkönyveket még a németek elvitték. Mindenütt a legteljesebb összevisszaság, egy lebombázott, kifosztott város, a deportáltak is csak gyéren szállingóznak vissza. Lehet, hogy pár hónap múlva újra lemegyek, és ha valami előkerül, azt visszakapom, mert az akkori, szükség okozta ajándékozások úgysem érvényesek.

Örülök, hogy Önök mind jól vannak, és talán még minket is megsegít az Isten. Még reménykedem az öcsém felől is, ki 1943-ban tűnt el Oroszországban.

Sok szíves üdvözlettel"

Boros válaszlevele (1945. június 30.) további, tudománytörténeti szempontból fontos információkat tartalmaz:

„Kedves Nagys. Asszonyom!

Részvéttel olvastam jún. 27-én kelt szíves sorait. Sajnos saját adataim nem kevésbé kedvezőtlenek a Győrből elhurcoltak ügyében. Egy másik bpesti lapban közzétett felhívásom ugyancsak teljesen eredménytelen maradt. Arról tudomásom volt, hogy Sándor bátyám tudományos tárgyait a győri múzeumnak adta át, ezt Herkner Zoltán máv. műsz. tanácsos úr (Szombathely, Malom u. 9. II. em. 5.) múlt év aug. 10-én kelt leveléből tudom. Hogy a város nem gondoskodott ezek megőrzéséről, arról Herkner, aki akkor már nem volt Győrött, nem tudott.

Nagyon sajnálom, hogy személyesen nem tudott felkeresni, igen örültem volna, ha személyesen is találkozhattunk volna. D.e. 9-14 óra közt a Vetőmagvizsgálón (II. Kisrókus u. 15/a) vagyok, de péntek kivételével d.u. otthon. Mellékelve küldöm emlékül annak a beadványnak másolatát, amit atyja érdekében tavaly beadtunk. Tudja meg legalább, hogy kik azok, akik legalább ennyit mertünk tenni nagyrabecsült atyja érdekében. Szomorú tény, hogy eredményt nem értünk el, s hogy többet egyáltalában nem lehetett tenni. Ma ez a kérvény érdekes történelmi okirattá vált.

Zólyomi Bálint az ostrom előtt Kapuvárra távozott, azóta nyoma veszett. Sok más fiatal botanikus barátunk hiányzik még, köztük derék, kitűnő emberek. Ők még előkerülhetnek.

Szívósan ki kell tartani a küzdelemben az életben magunkért is és a gyermekeinkért is. Ez ad erőt minden súlyos csapás elviselésére is. Kérem a jó Istent, segítse magukat ebben a törekvésben.

Tisztelettel üdvözli családjuk régi barátja"

Polgár Erzsébet (Menzl Györgyné) 1945. július 16-i levele újabb, eddig nem ismert történeti tényeket fed fel. Többek között rámutat Polgár Sándor

„házparancsnoki" tisztségéből (lásd a Boroshoz intézett 1941. szeptember 10-i levelét) fakadó kötelességérzetére:

„Kedves Tanár Úr!

Nagyon köszönöm kedves sorait és beadványuk másolatát. Sajnos, hogy nem sikerült. Ha az ember előre tudott volna a dolgokat, sok mindent másképp csinált volna. Én még a németek bejövetele előtt minden levelemben könyörögtem szüleimnek, hogy jöjjenek Szegedre, csupán mint bombázási célpontra gondoltam akkor Győrre. De apám, mint lelkiismeretes ember, nem akarta otthagyni a házat, mert légó parancsnok volt. Megjegyzem, a mi vonatunkat is Auschwitz felé irányították, csak Kassánál fordították meg, mert aznap ott a vonalat lebombázták. Ilyen hajszálon múlik az ember élete. Herknernek írtam, de még nem felelt. Ha legközelebb Pestre megyek, okvetlen fel fogom keresni Tanár Urat.

Különben egészségesek vagyunk, és a kislány minden örömünk, csak mindig az jár az eszemben, hogy ezt a nagyszülei nem élvezhetik.

Sok üdvözlettel Menzl Györgyné"

Válaszlevelében (1945. július 18.) Boros örömét fejezte ki a jövőbeli látogatás kapcsán, a heti munkabeosztása részletezésével jelezve a lehetséges időpontokat. Nem tudni, hogy a látogatásra valaha is sor került-e, mindenesetre Boros október 19-én újra írt, immár a Polgár Sándorról tervezett „emlékbeszéddel" kapcsolatban:

„Nagys. Asszonyom!

Miután semmi reményünk sincs többé, hogy atyja, atyai barátom még az élők sorában volna, a Növénytani szakosztály intézőbizottsága megbízott azzal, hogy bold. Polgár Sándor érdemeit emlékbeszéd keretében a szakosztályban méltassam. Arra kérem, hogy az emlékbeszédben való felhasználása céljára atyjára vonatkozó személyi adatokat velem közölni szíveskedjék. Igen hálás volnék, ha teljes curiculum vitae-t lenne szíves részemre összeállítani. ... Idő van bőven, mert az emlékbeszédet alkalmasint csak egy év múlva tartom, minthogy több nagysúlyú elhunyt botanikusról lesz a közeljövőben [a levélben „közelmúltban" szó szerepel] emlékbeszéd, akiket szintén a háborús évek vittek el."

Polgár lányának apja életútját taglaló igen részletes levele 1947. január 24-i keltezésű. (Boros Ádám ezek egy részét felhasználta a Polgár Sándorról szóló megemlékezésében, amely azonban csak jóval később, 1955-ben jelent meg.) Boros 1947. február 7-én válaszolt:

„Kedves Nagyságos Asszonyom!

Hálásan köszönöm január hó 24-én kelt részletes levelét, amelyben sok fontos adat és érdekes részlet olvasható boldogult atyjáról és családjukról. Az emlékbeszédet talán csak egy év múlva tartom meg, minthogy a háború nagyon sok érdemes szaktársat sodort el, s így több emlékbeszéd vált időszerűvé egyszerre, márpedig túlságosan nem szabad ezeket tömöríteni.

Kedves férje urával folytatott telefonbeszélgetésünk során a Nemzeti Múzeum Növénytárával közöltem szándékát, hogy atyja hagyatékából megmaradt növényeket felajánlja a múzeumnak. Ez nagyon nemes és bölcs cselekedet, mert

így mégis valami megmentődik a sok pusztulás után. Értékes bizonyára az, ami ép kötegekben megmaradt, de talán a többi közül is megmenthető még valami. A könyvek közt is akadhat becses dolog, jegyzékére számítok …"

Ezután az emlékbeszéddel, illetve a megemlékezéssel kapcsolatban hét évig nem történt semmi. Nem is csoda, hiszen hazánkban ez idő alatt zajlott le a kommunista hatalomátvétel (1948), amely gyökeresen rendezte át társadalmi és gazdasági viszonyainkat, természetesen a természettudományi életünk minden területét is. Ráadásul, Boros ezekben az években igen elfoglalt volt, intenzíven kutatta több tájegységünk flóráját, valamint dolgozott tudományos mérföldkőnek tekinthető monográfiáján, amely „Magyarország mohái" címen 1953-ban jelent meg.

Boros csak 1954. október 20-án írt újra Polgár lányának, immár az új politikai éra lélektelen világát tükröző „Kedves Kartársnő!" megszólítással. A késlekedés okaként a *Botanikai Közlemények* szakfolyóirat megjelenésének hosszú kimaradását nevezte meg (a BK kiadása 1948-tól 1954-ig valóban szünetelt). Mint levelében írta, „ebben az órában felszólítást kaptam, hogy a kéziratot egy héten belül adjam be". Olyan fényképet kért, amely Polgár Sándort idősebb korában ábrázolja. Egyúttal szerette volna, ha Polgár lánya újra összeállítja édesapja életrajzi adatait, mert bár az „adatok egy részét már szíves volt sok évvel ezelőtt velem közölni, s azok levéltáramban felkutathatók, mégis egyszerűbb volna, ha szíves lenne azokat most újból összeállítani"(!).

A fényképet Polgár lánya férjétől, Menzl Györgytől hamarosan meg is kapta, újabb életrajzot azonban nem. 1954. november 13-án kelt levelében Boros nyugtázta a fénykép megérkezését, jelezve, hogy az „sajnos a postán kissé megrongálódott", de közben találtak „közlésre alkalmasabb képet", így a kapott fényképet hamarosan visszaküldik. Boros Ádám 1954-es levelei a kapkodás jeleit mutatják, mindazonáltal a nekrológ 1955-ben megjelent.

Miután Boros (1955) egyébként kiváló megemlékezése összefoglaló jellegű, családi vonatkozásban szükségszerűen kivonatolt, fontosnak érzem Menzl Györgyné eredeti levelének – úgy is mint primer forrásnak – teljes leközlését. Ezzel zárom visszaemlékezésemet, fejet hajtva dr. Polgár Sándor, a nagyszerű és tragikus sorsú magyar botanikus emléke előtt.

POLGÁR ERZSÉBET (MENZL GYÖRGYNÉ) 1947. JANUÁR 24-I KELTEZÉSŰ, ÉDESAPJÁRÓL SZÓLÓ LEVELE BOROS ÁDÁMNAK

„Kedves Professzor Úr!

Ne vegye rossz néven, hogy ilyen sokára felelek levelére, de szerettem volna teljes nyugalomban hozzálátni a levél megírásához, melyről azonban úgy látszik, le kell mondanom. Szeretnék minden adatot, mely apámra vonatkozik, és amely Professzor Urat érdekelheti, rendelkezésére bocsátani. Sajnos írásbeli feljegyzés vagy okirat semmi sem maradt, és így emlékezetre vagyok utalva. Remélem, levelemmel

nem késtem el, és az emlékbeszédet nem tartotta még meg Professzor Úr. Külön is nagyon kérném, hogy erről engem is értesítsen, mert szeretném meghallgatni.

Apám 1876. dec. 13-án született Győrött. Apja, Pollák Farkas gazdag, de nagyon takarékos gabonakereskedő volt, és csak halála után derült ki, hogy szép vagyont hagyott özvegyére és két fiára. Nagyanyám nagyon gondosan neveltette fiait, és azok a város tekintélyes és köztiszteletben álló polgárai lettek. Hogy nagyapám mikor halt meg, azt nem tudom, de mikor apám nősült, már nem élt. Középiskoláit itt Győrött végezte a bencés-gimnáziumban, és így humanista műveltséget szerzett. Szenvedélye a botanika iránt már ekkor felébredt benne, de minden egyéb is érdekelte. Pl. órákig eltűnődött egy-egy fogasabb matematikai megoldáson, és sokszor hamarabb oldott meg egy számtan példát, mint matematika szakos kollégái. Nagyon szerette a történelmet, latinul is jól tudott, és a modern nyelvek közül németül tökéletesen beszélt és írt, franciául is folyékonyan, de mindenféle más nyelven is olvasta a szakirodalmat. Emlékszem, a svéd okozott nehézséget neki. Középiskolái után Pestre került a Tudomány Egyetemre, és tanárjelölt lett. Mágocsy professzornak tanársegédje volt. 3 tárgyból nyert tanári képesítést, természetrajz, vegytan, földrajz-ból. Diplomája persze szintén elveszett, így nem tudom pontosan, melyik évből való. Úgy emlékszem, hogy 1900-ban szerezte, és még abban az évben a győri reálba került, mint óraadó tanár, és itt működött nyugalomba vonulásáig, 1935-ig. Doktorátusát már később, házas korában szerezte.

Utazásai közül tudok arról, hogy 1910-ben Svejcban járt anyámmal együtt, Luzern vidékén, de még legénykorában volt a genfi tó vidékén is. Közvetlenül a háború előtt tett egy nagyobb botanikai utazást német botanikusokkal együtt Görögországban és Krétában, és azt hiszem, ugyanekkor Olaszországban és Dalmáciában. Azt tudom, hogy még Siciliában is volt. Erdély déli részén szintén anyámmal együtt voltak, legénykorában pedig Németországban. Bajorországban, Szászországban biztosan járt, azonkívül tudom, hogy észak Németországban, Helgoland szigetén. Külföldi kongresszuson való részvételéről nem tudok. Károlyi kormány alatt volt valami átképző tanfolyam tanárok részére a Margitszigeten, ezen részt vett. Későbbi években egyszer Tihanyban továbbképző tanfolyamon, de ez már a harmincas évek elején volt. Pesten is volt egyetemi tanárok és hasonló előadók által tartott kurzuson. Ha ilyesféle adatok terén pontosabb információra lenne Professzor Úrnak szüksége, szívesen utánanézek a helybeli reál régi értesítőiben, ott talán többet találok.

1907. okt. 23-án házasságot kötött Csillag Margittal, szegény, de művelt soktagú család lányával. Anyám Erzsébet Nőiskolát végzett /polgári iskolai tanárképző/, és apám tudományos munkájában is hűséges, jóságos és nagyműveltségű segítőtársat talált személyében. Anyám férjhezmenetele után iskolában nem tanított többé. Anyám tette lehetővé apám számára, hogy egész életét tudománynak, mondhatnám szenvedélyének, a botanikának szentelhesse, azzal, hogy a napi gondokat teljesen magára vállalta. Én 1909-ben születtem, aztán egy öcsém 1912-ben, de ő 3 éves korában meghalt vörhenyben. Aztán született második öcsém 1916-ban. Azt hiszem, a természettudományok iránti érdeklődésünket szüleinktől örököltük, mert

anyám is természettudományi szakos volt. Engem pl. nyelvszakosnak irattak be, de egy hónap múlva már természetrajz-vegytan szakos voltam, annyira nem tudott lekötni a nyelvészet. Öcsém orvos lett. Professzorai mind tehetségesnek tartották, bár a politikai helyzet akkor nagyon megnehezítette a magunkfajta egyetemisták sorsát. Feri öcsémet 1942 elején mint munkaszolgálatos orvost a rimaszombati állami gyermekmenhelyre hívták be szolgálatra, és onnan áprilisban lapátosnak Szekszárdra. Már május végén vitték is őket Oroszországba egy halálszázaddal. A Don mentére kerültek a legsúlyosabb harcok színhelyére, és tudomásom szerint senki sem jött meg közülük. Parancsnokuk ezt maga is elősegítette azzal, hogy nagyrészt maga lőtte agyon őket, miután embertelenül meg is kínozta az embereit. Evvel ő hazatérése után maga dicsekedett. Szüleimet ez a korszak borzasztóan elkeserítette, öcsém elvitele után testileg is nagyon leromlottak. Éveket öregedtek, és szinte szemmel láthatóan összeestek. Nem is hiszem, hogy öcsém pusztulását túlélték volna. Apámnak még egyedül a botanikai munka tudta ideig óráig a figyelmét és gondolatait másra terelni, és az én kislányom vigasztalta még valamennyire őket.

Mint embert, ismerte őt Professzor Úr valószínűleg. Én, mint gyermek, valószínűleg elfogult vagyok vele szemben, és talán nem látom eléggé emberi gyarlóságait, de az tény, hogy ritka igaz ember volt. Bátor, az elveit mindig ki merte fejteni, még az első háború utáni veszélyes időkben is. Heves, hirtelen természete volt, de gyorsan el is múlt a haragja. Kevés barátja volt, és mindig megvetette a szélkakas természetűeket. Elveihez minden körülmények között ragaszkodott. Nagyon önzetlen életet éltek, mindent nekünk gyermekeknek áldoztak, divat, szórakozás nem érdekelte őket.

Az 1910-es években komoly munkát fejtett ki az alkoholizmus ellen küzdő Good Templar körben.[16] *Bár politikával nem foglalkozott, igen lelkesedett a páneurópai gondolatért, melytől remélte a humánum felülkerekedését. 1939-től kezdve a magyar középosztály zsidóellenes magatartása érdeklődését a cionizmus felé irányította, és erre a célra saját magától elvonva nagy összegeket áldozott. Ezen az alapon is akarták mentesíttetni a deportálás alól. T.i. vezető zsidó férfiak közül többet külön csoportokba osztottak a németek, és ezek koncentrációs táborokon keresztül ugyan, de végül eljutottak Svejcba. A győri csendőrparancsnok utasítása folytán azonban itt minden ilyen kísérlet meddő maradt. 1944. jún. 15-én a második győri csoporttal vagonírozták be őket, és azt hiszem, két nap alatt Auschwitzban voltak, és nem kétséges, hogy a koruknál fogva a bal oldalra kerültek. További sorsuk nem kétséges, de tanú nincs róla.*

Mint tanárt is főleg a tudomány érdekelte. Igyekezett a gyerekekben az érdeklődést felkelteni, és nagyon örült, ha akadt tanítványa, aki a kötelező iskolai feladatokon túl is érdeklődést mutatott a botanika iránt. Azt tudja Professzor Úr is, hogy Zólyomi is tőle kapott kedvet a botanikához. Sok kiváló tanítványa akadt, pl. Zechmeister László kémikus, aki ma Amerikában egyetemi tanár. A győri reál akkor még az ország legelső iskolái között szerepelt. Akkor még a gyakorlati irányú tanítás nagyon kevés iskolában volt ismert, apám már akkor sem tanított könyvből, hanem szemléltetés útján. A növényeket kézbe adta, és gyakran vitte

a tanítványait kirándulni. Fegyelmezni nem szeretett, figyelmét a tárgyról nem szerette ilyen irányba elterelni. A gyerekek általában nem tartották szigorúnak, és azt hiszem, eléggé szerették. Természetének még jellemző vonása volt a nagyfokú szórakozottság. A politikai szemlélete inkább optimista volt. Biztos volt benne, hogy a németek nem győzhetnek, és valószínűleg nem hitte volna, hogy saját sorsa olyan borzalmas lesz. Általánosítani nem tudott soha. Mindig védte a német népet, és csak a vezetőket hibáztatta.

Nem tudom, hogy ezek közül az adatok közül miket akar Professzor Úr felhasználni, én igyekeztem mindent megírni, amire emlékszem, de ha volna még valami kérdése, szívesen állok rendelkezésére. Apám gyűjteményének maradványai itt vannak nálam, részben a padláson. Nem szeretném, ha minden elenyészne, szeretném megfelelő helyre juttatni. Férjemmel beszélt Professzor Úr telefonon, és említette, hogy csomagoljuk ládába, és úgy adjuk fel a múzeumnak. Ugye csupán ép kötegekre vonatkozhatik, különálló lapokat nincs értelme így elküldeni, vagy törmeléket? Azonkívül könyveinek kis része is megvan, azt hiszem, inkább az értéktelenek. Ezeknek jegyzékét majd elküldöm Professzor Úrnak, ha érdekli, és akkor szíveskedjék véleményt mondani további sosuk felől. Erre már csak melegebb idő beálltával kerülhet sor, mert ahol elraktuk őket, nagyon hideg van, nem tudunk ott dolgozni most.

Különben jól vagyunk. Van két kislányom, a kicsi még csak 7 hónapos. Szépen fejlődnek, és ez az egyetlen örömünk. Aug.-ban leköltöztünk Győrbe, és átvettük még anyai nagyapám által alapított Csillag Pál építő anyagkereskedés és cementárú üzem vezetését, mert családunkat sajnos majdnem teljesen kiirtották, és így a cég gazdátlanul maradt. Nagyon örülnék, ha kirándulásai folytán erre vezetné Professzor Urat az útja, és meglátogatna bennünket.

Mi úgy maradtunk meg, hogy vonatunkat Kassa előtt visszafordították és elvitték Ausztriába. Ott aztán Neunkirchen városába kerültünk a Semmering aljában. Kiadtak bennünket egy bécsi építőipari cégnek munkára. Igen nehéz testi munkát végeztünk napi 10 órában. Ennivalónk majdnem semmi sem volt, de a gyerekektől nem választottak el. Az oroszok szabadítottak fel 1945. ápr. 1-én. Az uram meg szerencsére egész idő alatt Szegeden volt munkaszolgálatos, és 1944 októberében már szabad ember volt, aztán csak reménykedett, hogy valahonnan mi is előkerülünk.

Én még a németek bejövetele előtt minden levelemben könyörögtem szüleimnek, hogy jöjjenek hozzánk, kizárólag bombázásra gondolva, mely szempontból Szeged sokkal jobb helyzetben volt, mint Győr, de itt is a kötelességteljesítés győzött egyéb szempontok felett, mert apám házparancsnok volt, és nem akarta elhagyni helyét a veszélyes időkben.

Talán tavasszal feljutok Pestre, és akkor fel fogom keresni Professzor Urat. Remélem, az egészsége rendben van, és tudományos munkájának nincs akadálya. Örülnék, ha nem vesztenénk el teljesen a kapcsolatot és néha megörvendeztetne levelével.

Szíves üdvözlettel Menzl Györgyné

U.i. Eszembe jut még, hogy apám nagyon szívesen foglalkozott filozófiával is. Sokat olvasott a téren. Az utóbbi években főleg Huizinga és Ortega y Gasset műveit olvasta.

A másik dolog, ami még eszembe jutott, az, hogy egész kis gyerek korunkban vitt már magával bennünket sétákra, és ilyenkor tanította a növények ismeretét, és kedveltette meg velünk a természetet. Otthon pedig a mikroszkóp alatt mutogatta az egysejtű lények csodáit."

JEGYZETEK

[1] A magyarországi zsidóság jóval régebbre visszatekintő kálváriájának kitűnő összefoglalását adja Romsics (2014). Ez az áttekintés 2022-ben megjelent a szerző „A Horthy-korszak" című könyvében is (Helikon Kiadó, Budapest, 414 pp.).

[2] A Yad Vashem archívumában őrzött jegyzőkönyv letölthető innen: https://www.revai.hu/hun/dr-polgar-sandor.html

[3] Boros Ádám nemcsak a levelezőpartnereitől kapott leveleket őrizte meg, hanem legtöbbször (sajnos nem mindig) a nekik küldött saját levelei másolatát is. Miután Boros eredeti levelei részben felkutathatatlanok (mint Polgár esetében is), az esetleges másolatok igen nagy mértékben segítik a történeti kutatást. Maguk a levelek és levélmásolatok az MTM Tudománytörténeti Gyűjteményének leltározatlan Boros Ádám fondjában, azon belül a címzettek alapján előrendezett levelezéseket tartalmazó megfelelő dobozokban vannak.

[4] Bizonyára Theodor Oswald Weigel (Leipzig), vö. https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/urn:nbn:de:hebis:30:4-5992.

[5] Két korábbi kutatóállomás egyesítésével, a földművelésügyi minisztérium felügyelete alatt hozták létre 1932-ben a „Magyar Növényvédelmi Szolgálat"-ot, illetve ennek keretében a növényvédelmi kutatóintézetet. Az erről szóló miniszteri rendelet a *Budapesti Közlöny* 1932. augusztus 28-i (194.) számában jelent meg. Az intézet azóta is a hazai növényvédelmi kutatások központja, lásd Gáborjányi (2000).

[6] Heinrich Laus (1872–1941) német származású morva természettudós és középiskolai tanár, lásd: https://www.ms-cbs.cz/osobnosti/laus-heinrich/. Több magyar botanikussal állt kapcsolatban, az 1910-es években hazánkban is gyűjtött.

[7] Lásd Romsics (2014) idézett dolgozatát.

[8] Walger János (1917–1992) botanikus és mezőgazda, akit Boros az előző levelében „leghívebb tanítványom"-ként ajánlott be Polgár Sándornak, kilátásba helyezve Walger győri látogatását. Walger a M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karán folytatta tanulmányait (1937–1942), okleveles mezőgazdaként végzett. Az egyetemen Boros magántanári előadásait is hallgatta, majd aktívan bekapcsolódva a kutatásaiba, barátokká váltak. Később, a 2. világháborút követően mezőgazdasági vonalon, agrárkutatóként, sokáig az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet munkatársaként működött.

[9] Szatala Ödön (1889–1958) a 20. század legkiválóbb magyar zuzmókutatója, Polgár győri flóraműve számára ő és Kőfaragó-Gyelnik Vilmos (1906–1945) határozták meg a Polgár által gyűjtött zuzmókat. Szatala és Boros 1944-ben kollégák voltak a budapesti Vetőmagvizsgáló Intézetben. Munkásságáról lásd Lőkös (1997).

[10] Timár Lajos (1918–1956) fiatalon elhunyt kitűnő botanikus, életéről és munkásságáról lásd Soó (1962).

[11] Lásd Oláh (2025).

[12] Herkner Zoltán (szül. 1887), gépészmérnök, a magyar kir. államvasutak tisztviselője. Mérnök, főmérnök, műszaki tanácsos, majd műszaki főtanácsos rangban különböző szolgálati helyeken működött szerte az országban. Nagyon művelt, természettudományosan is képzett ember, győri szolgálata idején, az 1930-as években Polgárt is elkísérte néhány terepi útjára. 1934-ben a vasút szegedi üzletvezetőségének területére helyezték át. Ottani működése idején fedezte fel az *Adonis volgensis* csonkaországi előfordulását (vö. Jávorka 1935). Később a szombathelyi üzletvezetőség területére helyezték. 1944-ben mint tartalékos (mérnök) főhadnagyot hívták be Győrbe, ekkor került Polgárékhoz albérletbe. Mint a Horthy-korszakban komoly pozíciót betöltő közalkalmazottat 1946-ban B-listázták, és nyugdíjazták.

[13] Berkes (1995) dolgozata rámutat, hogy eredetileg június 15-én indult volna a második deportáló vonat [Boros (1955) ezt a napot említi], ismeretlen okból azonban a szerelvényt egy nappal korábban indították.

[14] Zólyomi Bálint 1941-től a szegedi Eötvös Loránd Kollégium igazgatója volt. A róla szóló megemlékezések a szegedi éveit elnagyoltan tárgyalják, és az igazgatói tisztségét 1945-ig vagy 1946-ig datálják, lásd pl. Jakucs *et al.* (1999), Kincses (2012). Boros leveleiből (és más, az MTM Zólyomi fondjából előkerült dokumentumokból) azonban kiderül, hogy Zólyomi Szegedet már 1944-ben elhagyta. Budapestre, az Eötvös József Kollégiumba osztották be szolgálattételre (1944. október 20.). Tartalékos tisztként itt hamarosan bevonulási parancsot kapott, amely elől a Kapuváron lakó szüleihez szökött. Utóbbi helyen – egy később igazolás alapján – 1944 decemberétől 1945. március végéig tartózkodott, innen – még nem kellően tisztázott körülmények között – nyugatra került. 1945 tavaszától a felső-ausztriai Atzbach melletti menekülttáborban találjuk, idős szüleivel együtt. Tény, hogy az amerikai katonai igazgatás alá került táborban „displaced persons" (a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek) tartózkodtak. Onnan 1946 nyarán került haza, tehát *de facto* nem vezethette a szegedi kollégiumot a háború utolsó éveiben (az utólagos jogi értelmezés más kérdés). Helyette jó barátja, Kesselyák Adorján (1906–1951) zoológus, főiskolai tanár igyekezett újjászervezni a háború során gyakorlatilag megsemmisült intézetet, de csak átmeneti sikereket ért el, az intézményt 1946 októberében megszüntették. Zólyomit egyébként 1947 áprilisában osztották be szolgálattételre az MTM Növénytárába, nem pedig 1946-tól, amint azt különböző források tévesen jelzik.

[15] Lóránd László (1923–2018), a később nemzetközi hírű biokémikus életéről lásd: https://jewishgyor.org/2026/10/04/lorand-laszlo-emlekere/

[16] A „Magyarországi Független Good Templar Rend" nevű, szabadkőműves mintára létrehozott szervezet 1901-től működött Magyarországon, fő feladatának az alkoholizmus elleni küzdelmet tekintette. Győrben is volt „csoportjuk" (lényegében páholyuk), ennek titkára Polgár Győző (1883–1944) – Polgár Sándor öccse – volt, aki 1944-ben szintén a holokauszt áldozata lett, lásd Bana (2011).

*

Köszönetnyilvánítás – Munkám elkészítéséhez nyújtott nagyfokú segítségéért elsősorban Sebestyén Rékának (MTM Könyvtár) tartozom köszönettel. Matuszka Angéla, Papp Gábor (MTM Könyvtár), Hűvös-Récsi Annamária (MTM Növénytár) és Bálint Zsolt (MTM Állattár) különböző irodalmi forrásokkal segítettek.

HIVATKOZÁSOK

Berkes T. 1995: *A „végső megoldás" Győr-Moson-Pozsony vármegyében*. – Diplomamunka, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 142 pp.

Bana J. (főszerk.) 2011: *Győr a modellváltó város 1867–1918. Források a dualizmus kori Győr történetéből.* – Győr Megyei Jogú város Önkormányzatának Tudományos Szemléje 33/2011, Győr, 364 pp.

Boros Á. 1955: Polgár Sándor emlékezete. 1876–1944. – *Botanikai Közlemények* **46**(1–2): 21–24.

Gáborjányi R. 2000: *Magyar Tudományos Akadémia Növényvédelmi Kutatóintézet*. – MTA, Budapest, 23 pp.

Grábics F. 1984: Régi győri pedagógusok: Polgár Sándor (1876–1944). – *Hogyan?* **1984**(2): 28–32.

Jakucs P., Fekete G., Járainé K. M., Somogyi S. és Kéri M., (1999). *Zólyomi Bálint (1908 – 1997). Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett*. – MTA Budapest, 1999, 28 pp.

Jávorka S. 1935: Újabb érdekes növény-előfordulások. – *Botanikai Közlemények* **32:** 161–163.

Kincses J. (főszerk.) 2012: Fejkopogtatás. Az Eötvös Loránd Kollégium történetei. Szegedi Egyetemi Kiadó, Polygon, 267 pp.

Knapp S., Barboza G.E., Bohs L. & Särkinen T. 2019: A revision of the Morelloid Clade of *Solanum* L. (Solanaceae) in North and Central America and the Caribbean. – *Phytokeys* **123**: 1–144.
DOI: 10.3897/phytokeys.123.31738

Lőkös L. 1997: Szatala Ödön. Pp. 749–750. In Nagy F. (szerk.): *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig.* Better-Mtesz-Omikk, Budapest, 1024 pp.

Menzl A. 2016: Nagyapám, dr. Polgár Sándor. – *Kitaibelia* **21**(2): 185–187.
DOI: 10.17542/kit.21.185

Oláh A. P. 2025: *A győri Magyar Waggon- és Gépgyár ellen 1944. április 13-án végrehajtott amerikai stratégiai légitámadás.* – Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 117 pp.

Polgár S. 1941: Győrmegye flórája. Flora Comitatus Jaurinensis. – *Botanikai Közlemények* **38**(5–6): 201–352.

Romsics I. 2014: A Numerus Clausustól a Holokausztig. – *Századok* **148**(6): 1343–1354.

Schmidt D. 2016*a*: Szívvel és alázattal. 140 éve született Dr. Polgár Sándor (1876–1944). – *Kitaibelia* **21**(2): 169–184.
DOI: 10.17542/kit.21.169

Schmidt D. 2016*b*: Polgár Sándor és az adventívflóra kutatása. Egzotikus flóraszigetek Győrben a 20. század első felében. – *Kitaibelia* **21**(2): 188–197.
DOI: 10.17542/kit.21.188
Soó R. 1962: Timár Lajos emlékezete (1918–1956). – *Botanikai Közlemények* **49:** 175–179.
Zólyomi B. 1988: Dr. Polgár Sándor (1876–1944). Pp. 97–99. In: Federmayer I. (szerk.): *Révai Miklós Gimnázium. Jubileumi évkönyv a gimnázium alapításának 200. évfordulója alkalmából*. – Révai Miklós Gimnázium, Győr, 160 pp.

···●···

On the 150th anniversary of the birth of Dr. Sándor Polgár – contributions to the biography and tragic death of the excellent Hungarian botanist

Lajos Somlyay

Hungarian National Museum Public Collection Centre – Hungarian Natural History Museum, Department of Botany, 1087 Budapest, Könyves Kálmán krt. 40., Hungary.
E-mail: somlyay.lajos@nhmus.hu

Abstract – By presenting previously unknown correspondence, this study contributes to a more precise understanding of the character, life, and tragic circumstances surrounding the death of Sándor Polgár, one of the prominent figures of 20th-century Hungarian botany. These documents were recovered from the history of science collection at the Hungarian Natural History Museum, primarily originating from the correspondence exchanged between Polgár and his colleague and friend, Ádám Boros, between the autumn of 1919 and May 1944. Additional primary documents include letters that Ádám Boros exchanged with Sándor Polgár's relatives and acquaintances after Polgár's deportation in June 1944. One of the most important results of this research is the reconstruction of the events of the tragic year of 1944, correcting data that had been inaccurately recorded in previous sources. The publication of the exemption petition, which several leading Hungarian botanists submitted to the Minister of Religion and Public Education on Polgár's behalf, serves as an important contribution to the history of science. In contrast to earlier family and professional recollections – which suggested that the permit had been granted but simply withheld or lost in the administrative chaos – the documents presented here prove that the petition was inherently overdue. The human dimension of the tragedy and its familial aspects are documented in the greatest detail by the letters of Polgár's daughter, including an account of her own and her young daughter's deportation, the diversion of their transport at Kassa, and their subsequent forced labor in Austria. Furthermore, the study provides supplementary biographical data for the botanical community regarding both the well-known botanist Bálint Zólyomi and lesser-known figures, such as Zoltán Herkner and János Walger. With seven figures.

Key words – Ádám Boros, family history, Zoltán Herkner, Hungarian botany, 1944 deportation, exemption petition, primary sources, Sándor Polgár, history of science, János Walger, Bálint Zólyomi

FIGURE CAPTIONS

Figures 1–5. Sándor Polgár's last letter to Ádám Boros (2 May 1944). 1 = the front of the envelope; 2 = the back of the envelope; 3–5 = the letter in Polgár's handwriting (HNHM Collection of History of Science, Ádám Boros Collection).

Figures 6–7. Draft petition by Hungarian botanists for the exemption of Sándor Polgár (25 August 1944). 6 = the first page of the document; 7 = the second page of the document (HNHM Collection of History of Science, Ádám Boros Collection).